

ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПРОСТОРОВИХ ДОМІНАНТ У МОВНІЙ КАРТИНІ ПОЕЗІЇ МИХАЙЛА ПЕТРЕНКА

У статті розглядається лінгвопсихологічна спрямованість мовного образу простору в поетичній творчості харківського поета-романтика 20-х - 40-х рр. ХІХ століття Михайла Петренка. Особливу увагу сконцентровано на естетико-психологічному напрямі творчості поета, на новаторські досягнення змалювання просторових реалій в романтичній поезії.

Ключові слова: *мовна картина світу, естетико-психологічний напрям, особистісно-психологічне начало, простір, просторові реалії, мовний образ простору.*

Богданова И. Е. Лингвопсихологическая направленность пространственных доминант в поэзии Михаила Петренко. В статье рассматривается лингвопсихологическая направленность языкового образа пространства в поэтическом творчестве харьковского поэта-романтика 20-х – 40-х гг. ХІХ века Михаила Петренко. Особое внимание сконцентрировано на эстетико-психологическом направлении творчества поэта, новаторских достижениях изображения пространственных реалий в романтической поэзии.

Ключевые слова: *языковая картина мира, эстетико-психологическое направление, личностно-психологическое начало, пространство, пространственные реалии, языковой образ пространства.*

Bohdanova I.Ye. Lingvopsychological aspect of the space dominants in the poetry of Mykhailo Petrenko.

The lingvopsychological aspect of the language character of space in poetic activity of Kharkiv poet-romantic Mykhailo Petrenko in the 20th - 40th years of the ХІХ century is examined in this article.

Special attention is concentrated on aesthetic and psychological tendency of the poet's creativity, on the innovative achievements of image of spatial realities in a romantic poetry.

Key words: *language picture of the world, aesthetic and psychological tendency, personality-psychological origin, space, spatial realities, language character of space.*

До плеяди українських романтиків 20-х – 40-х рр. ХІХ століття належить і Михайло Петренко. Поет творив у той час, коли виник і розвивався український романтизм паралельно та у взаємоінтеграції з просвітительським реалізмом. Петренко належав до того естетико-психологічного типу українських митців, які свідомо зверталися до нових принципів творчості. “Петренко ніби виявив нову фазу в розвитку української романтики, – писав А. Шамрай, - перейшовши від епічних народних форм до романсу, елегії, медитації і т. ін.” [5: 14].

А.Метлинський, сам поет-романтик, говорив, що “Петренко – поет істинний, не нам рівня” [5: 158], а Костомаров відзначав його високий поетичний смак.

Михайло Петренко – поет того естетико-психологічного напрямку, представники якого свідомо вдавалися до нових принципів творчості. Як зазначає дослідник творчої спадщини митця Олексій Гончар, “поетові вдалося поєднати народно-пісенний досвід імперсонального зображення з орієнтацією на літературні норми розвиненого романтизму з його суб’єктивізмом, особистісно-психологічним началом. Петренко освоїв новаторські досягнення романтизму – драматизм, рвйність, розкриленість, незвичайність, суб’єктивність, ускладненість особистісного психологізму, піднесеність, фантастичність, свободу творчої фантазії, щирі сповідальність” [1: 28].

Однак творчість поета зазнала діаметрально протилежних оцінок: від найсуворішої, винесеної І.Франком, “що вірші М.Петренка мають дуже малу поетичну, а ще меншу мовну вартість [4: 96], до найсхвальнішої, даної Ю.Шерехом, що “у переборенні “котлярівщини” Петренко був послідовнішим, ніж Шевченко. У створенні “чистої” дикції української поезії, не обтяженої реаліями побуту і щоденності, М. Петренко посів своє, окреме місце в історії літератури. У цьому велике принципове значення цього, зрештою, малого поета. Лексика і епітети його можуть нам видаватися малооригінальними. Для свого часу вони були революційні. Прийшов, щоб ще раз згадати слова А. Метлинського, поет” [6: 46].

Яка ж була справді “мовна вартість поезії М.Петренка? На нашу думку, творчість М.Петренка – помітна віха в історії не тільки української літератури, цікавою вона є й у мовностилістичному плані. Поет майстерно використовує м’якість та ефонічність української мови, одним із перших застосовує елементи звукопису, які надають поезії співучості. Не випадково поезії “Дивлюся на небо та й думку гадаю”, “Туди мої очі, туди моя думка” стали популярними романсами і до сьогодні чарують людей. І хоч у творчості М.Петренка звучали мотиви його попередників (напр., А.Метлинського, М.Костомарова), поет мав свій власний, оригінальний голос, він був, за визначенням Ю.Шереха, “інший романтик”. У Шевченка, підкреслює Ю.Шерех, перше місце займає “концепція поета, що підпорядковує свої думки і свою творчість своїй країні. Крізь особисту лірику проходить і вибивається на поверхню національно-історична романтика. Цьому Петренко протиставить концепцію суб’єктивної і тим самим загальнолюдської лірики, пафосом усієї його відомої нам творчості є не колектив, а я, моя душа, мої переживання, які є водночас переживаннями універсальної людини, мій світ, що є світом універсальної людини, не драма національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагедія внутрішнього конфлікту, закладеного в самій істоті людської душі” [6: 35-36].

Усе це відбилося і в мові поета, зокрема в зображенні простору.

Простір у поета сприймається через душевне відчуття ліричного героя, через його ставлення до всього, що його оточує, і передається через конкретні й узагальнені назви – *небо, поле, простори, гори, долини*: “Дивлюся на небо, та й

думку гадаю...” | [3: 287]; “І я біжу у поле від нудьги | І там на волі, на просторі | Святі пісні, свою нудьгу | Горам, долинам віддаю...” [3: 293].

Лірика М. Петренка – особистісно-психологічна. Навіть виходячи із назв самих поетичних творів таких, як: “Дивлюся на небо, та й думку гадаю”, “По небу блакитнім очима блукаю”, “Схилившись на руку, дивлюся я в вечірнє небо глибоко, далеко...”, – вже видно, що поет сам є у цьому просторі не пасивним спостерігачем, а основною людською постаттю. На відміну від своїх попередників, він виступає *на тлі простору і в просторі*, який зображує, цим самим підкреслюючи свою *постать*. Саме в цьому виявляється його суб’єктивізм, щира сповідальність. Тому виявлення постаті ліричного героя у просторі М. Петренка є займенник першої особи однини *Я*. Він найчастіше зустрічається в поезіях цього поета: “Я знаю, в пору ту вже сонечко | лягло | Спочити за гори крейдянії, | І затихало все у полі, у садках. | А ясні зірочки засяли в небесах” [3: 292]; | А думка все туди летить, | Де вперше почув я дзвін | вечірній, | Де вперше так я полюбив | Поля привольні та діброви. [3: 296].

Хоча інколи постать поета виявляється і формами означено-особових речень із присудком у першій особі однини: “По небу блакитнім очима блукаю | За думкою думку туди посилаю, | Тому там душею, тому там очима...” [3: 288].

Для змалювання простору М.Петренко використовує лексику загальну, навіть абстрактну (*небо над зірками*), переходить у конкретність зустрічаються надзвичайно рідко. У його поезії “Думи” ми не зустрічаємо конкретного змалювання краєвиду, поет тільки називає просторові реалії: *море, скелі, бескиди, небо над зірками*: “Чи ви в морі з буйним вітром | збиваєте хвилі, | Чи по скелям, по бескидам | блукаєте здуру, | Чи ви в небі над зірками_ | шукаєте долі?” [3: 286].

Це стосується не тільки його “Дум”, а й багатьох інших творів. Замість змалювання картин весни в однойменній поезії чуємо вираження відчуття поетового: “Весна, весна, година мила | Як гарно ти, як пишно ти | Долини, гори звеселила, | Скрізь – скрізь розкинула квіти. | Усе кругом зазеленіло!” [3: 289]. Тут простір уточнюється оцінними словами: прикметником *мила*, прислівниками *гарно, пишно*, дієсловами *звеселила, розкинула, зазеленіло* та ін.

Земний простір у цю пору року М. Петренко передає через душевний стан ліричного героя. Довкілля ми можемо “побачити” через призму його почуттів. Саме оцінні слова дозволяють зрозуміти *образ* простору, який бачить поет: “Думи мої, думи, | Де ви подівались? | Покинули, загинули | Десять-то за морями; | ...Піду, стану на край світа, | Буду вас гукати; | Чи ви в морі з буйним вітром | Збиваєте хвилі, | Чи за морем співаєте | Пісні жалісливі? | Чи по скелям, по бескидам | Блукаєте здуру” [3: 286], “По небу блакитнім очима блукаю | За думкою думку туди посилаю” [3: 287], “Я розболівся ввесь від муки, від кручини...”, “І затихло все у полі, у садках | І смирно ніч легла по долині” [3: 292].

Слова на позначення простору *небо, садок, долина, скелі, бескиди, море*, реалізуючись у значення “вказівка на конкретність місця” у поезіях М. Петренка, інколи не відбивають просторову локалізацію і частіше

виступають символом чогось далекого, надлюдського, а не конкретних зорових образів. Відстань, усеосяжність поет передає або прикметником *далекий* (*далекес небо*) або прислівником *далеко* (*далеко* за хмари, там на волі, на просторі, топлю очі *далеко за гори*), іменниками, що містять експліцитну або імпліцитну сему *далеко*. Такими маркерами далекої відстані виступають слова: *небо* (*легко в небі душою топиться* [3: 288]), *крайнебо* (... дивлюся я | В вечірне *крайнебо* далеко і глибоко” [3: 288]), *хмари* (туди, де потонуло в *хмарах* око [3: 288]), *гори* як умовна деталь простору, що перебуває за межами зорового сприймання поета (топлю очі *далеко за гори* [3: 287]).

У творчості М. Петренка слово *могила* втрачає своє концептуальне значення як назва просторової реалії (*курган*) і перетворюється за оцінним компонентом на оцінку *чужими*, де “... *весь світ* покажеться мені | Нудним, сумним, слізьми облитим, | Темніше темної *тюрми*, | в *могилу* бачиться заритим [3: 293].

Слово *могила* є елементом метафори на позначення внутрішнього світу поета, його емоційного стану: “*весь світ в могилу* бачиться заритим”. Поетична паралель *світ – тюрма – могила* набуває символічного значення завдяки посиленню його негативної оцінності: *світ* для поета не тільки *темніше* темної *тюрми*, *світ* в *могилу* заритий. Таким чином, для М. Петренка характерна переакцентація цього першопочаткового історично орієнтованого образу. Поетична універсалія *світ – могила* підкреслює тяжкий емоційний стан поета.

У Михайла Петренка рослинний світ передається назвами рослинних масивів (садки, ліс тощо). Ми не знаємо, які дерева ростуть у цих “пишніх садках” і дібровах, які птахи співають. Родові поняття у поезії митця не “підкріплені” видовими, які конкретизували б просторові реалії. Речі об’єктивного світу для М. Петренка – тільки знаки і збудники настрою: “Ох, дівчатонька, мене | Ваша ласка муче; | Молодого зажене | У *ліса дрімучі*” [3: 297], “Побіжу я од дівчат | *Далеко за гори* | Там на *горах* в вишині | З *вітром* заночую | Чорні кудроньки мої | *Зіркам* подарую. | В *небо* ясне я влюблюсь, | Мов в тую дівчину і | Горем з *вітром* поділюсь | В буйную годину” [3: 297].

У поезії “Тебе не стане в *сих місцях*” простір змальований умовно: уже з назви самого твору видно, що автора цікавить не конкретність місця, бо основне для нього – біль його душі, туга і “тяжке горе” нерозділеного кохання: “Тебе не стане в *сих місцях* | Для мене радості не стане... | О, для чого ж я полюбив | Тебе у *сих місцях* родини | Усе *тут* каже про тебе | О, вір мені, що *сі місця*, | Де ми побачилися | з тобою, | Без тебе зробляться *тюрмою*” [3: 295].

Простір у названій вище поезії визначений абстрактно й загально: його основною ознакою є те, що поет зустрівся тут зі своїм коханням. Конкретні ознаки простору відомі поетові та *йї*, яку він теж не називає, а характеризує займенником (з *тобою*, полюбив *тебе, тебе*) або ж особовими формами дієслова (о, *вір мені!*). Такими ж загальними словами характеризує поет і простір: іменником *місця*; займенниками *сих, сі*; прислівником *тут*. Така узагальнена характеристика місця зумовлена тим, що і ліричний герой, і адресат поезії знають “*сі місця*”, тому головним для поета є те, що тут “Вона, а

як не стане в *сих місцях* її, то в поета; радості не стане”. Це ніби простір тільки на двох, яким усе відомо.

Просторові реалії М.Петренка змальовує через настрої, душевний стан і почуття ліричного героя, тому і вдається поет до емоційних епітетів, переважно народно-пісенних, якими не тільки характеризує довкілля, а й передає особисте сприймання ліричного героя. При цьому для розуміння мовного образу простору необхідно враховувати семантику дієслів, що супроводжують просторові назви: ой *загули* буйні вітри; *цитьте* вітри, *цитьте* буйнії; світ *покажеться* мені нудним, сумним, слізьми облитим, в могилу *бачиться* заритим, і на чужій, немилій стороні, *брожу* понурим я.

Цьому похмурому світові протиставляються *чудесні, гарні, святі, милі* пісні, тобто муза поетова, його душевний простір. Поет порівнює своє горе з *безмежним морем, всеоблягаючим туманом*, пісні – з *муками пекла і радостями раю*. Отже, просторові назви у М.Петренка виступають як знаки реалій і як ознаки інших явищ, які існують поза цими реаліями; це часто різні форми порівнянь: *муки пекла, радості раю, могила високая, до самих хмар*. Ясні зірочки він порівнює з очима дівчини, а її очі – з ранньою зіркою: “А *ясні зірочки* засяли в небесах, | Мов *очі* ті слов’янської дівчини, | Нігде нема таких *очей*, | Які слов’янки мають *очі*, | І *рання зірка* на восточі | Навряд бува ясніше їх!” [3: 292].

Засобом вираження звукових вражень є алітерація. Відчуваючи характер окремих звуків, знаючи лагідність “я”, бурхливість “р”, залякність “к”, дзюрчання “дз”, бубон “б”, мелодійність “м”, знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис.

Поезії М.Петренка властива мелодійність. Для поета основою його творів є музичний рух почуттів у просторі, а не мальовничість світу. Ця музичність не підкреслена зовнішніми засобами, однак кожний рядок має непомітні звукові повтори: далеко од родини; схиливши голову на горах засипав; один живу поміж чужими і т.д. У цьому принципі музичної організації вірша “М.Петренко виступає поетом однієї школи з Шевченком і, може, його попередником. Але в Шевченка це один із аспектів його майстерності, а в Петренка це її суть” [6: 46].

Слова на позначення простору “низу” у поезіях М. Петренка, як і в народній українській поезії, виконують функцію паралелізму “природа – людина”, де природні реалії простору підкреслюють настрої внутрішнього неспокою, самотності, нерозділеного кохання, нез’ясненого пориву в небо, сентиментальної розчуленості: “Весна, весна, година мила, | Як гарно ти, як пишно ти | Долини, гори звеселила, | Скрізь-скрізь розкинула квіти: | Усе кругом зазеленіло! | Чого ж очам моїм не мило | Дивитися на божий світ? | У мене серденько болить, | А слізки нижуться на віі” [3: 289]; “І я біжу у поле від нудьги, | І там на волі, на просторі | Святі пісні, свою нудьгу | Горам, долинам віддаю” [3: 293]; “Далекее небо, - моя сторона. | І на світі гірко; як стане ще гірше, | Я очі на небо, – мені веселіше!...”. “І в хмарах навіки од світу втонув” [3: 287].

Поезії М. Петренка властиві повтори, що є ознакою його поетики: “Там, там моя голубка витає”, “... ся тоска, се тяжке горе”: “Бо там *за горою*, де

зіронька сяє, | Там, там моя голубка витає, | Закрилась від мене і небом, й
| горами... | Но ся тоска, се | тяжке горе | не перескоче через гори | Не маю
мочі | Мою печаль, мою | тоску | Зарить *глибоко у піску*. | І їй насипати *могилу*
| *Високою, до самих хмар* [3: 295].

Горизонтальний простір у поетичних творах М. Петренка виражається і цілою низкою лексем, які є власними назвами населених пунктів, річок і гір: Слов'янськ, Тор. Поет розвиває введений І. Котляревським принцип географічної локації зображуваного (у Котляревського – Полтава, Полтавщина, у Петренка – цикл “Слов'янськ”). Лексика на позначення просторових реалій у М. Петренка загальна, абстрактна, переходить у конкретність зустрічаються рідко, навіть у його найконкретнішій поезії “Слов'янськ” опису, що дозволив би “побачити” місто, ми не знаходимо. На конкретність географічних просторових реалій вказують не лише власні географічні назви Слов'янськ і Тор (річка), а й окремі географічні орієнтири – слова *рівнина, пишні садки*, що *розкинулись* по ній, створюють загальне враження і від міста, і від його розташування. У вмінні кількома словами створити просторовий образ – велика майстерність поета. Лаконічність зумовлена ще й тим, що автор промовляє до читача, який має в свідомості відповідні образи: “Слов'янськ, Слов'янськ... Як гарно ти | По річці Тору, по рівнині | Розкинув пишнії садки...” [3: 290].

Горизонтальний простір, змальований М. Петренком, значною мірою абстрактний, відтворений поетом через сприймання ліричного героя, його настрою, переживання, через поетове бачення довкілля.

Зображуючи простір, поет вдало поєднав народно-пісенний досвід імперсонального зображення з орієнтацією на літературні норми розвиненого романтизму з його суб'єктивізмом, особистісно-психологічним началом.

Романтичний світ М. Петренка не можна уявити без простору неба. Цей образ – найулюбленіший у поетичному мовленні митця; він є лейтмотивним, циклоутворюючим.

Цикл “Небо” (“Дивлюся на небо та й думку гадаю...”, “По небу блакитнім очима блукаю”, “Схилившись на руку, дивлюся я...”) є яскравим підтвердженням сказаного.

Мовний простір неба репрезентований в текстах М. Петренка безпосередньо словом *небо* у його прямому номінативному значенні “повітряний простір”. При цьому автор створює й унаочнює та візуально відтворює небесну сферу й відбиває психологічний стан ліричного героя, його суб'єктивні світовідчуття, порухи душі.

У семантиці цього слова в поезії М. Петренка відбивається не тільки реальний простір, а й характеристики суспільства в цілому, естетики літературних напрямів, епохи, до якої належить митець. І, звичайно, слід враховувати й індивідуальні риси особистості поета: характер, смаки, інтереси, стан душі. Отже, лексема *небо* використовується не тільки для відтворення просторової моделі світу, а й для вираження внутрішнього стану людини (інтелектуального, психічного, соціального). При цьому важливе значення відіграє оцінний компонент, який стає основою поетичного значення: “Чого ж душі становиться так смутно, | Коли дивлюсь, вечірнє небо, на тебе? | Покрите

хмарками, мов хвилями те море? | Що ти там говориш в вишині? | Чи перші радості, чи тяжке горе?”. “Ти може, говориш те, що так, як хмари | Покрили, крайнебо, краси твої, | Так потемніють дні мої” [3: 289].

Мові М. Петренка в змалюванні образу неба властива висока міра емоційності, що пов’язана з його натурою і зумовлена його світобаченням.

Простір *неба* М. Петренка – це і своєрідне космічне світосприйняття, яке відчутне в магічному загадковому поклику *неба*: “І сам не знаю, якась-то | сила, | Так легка для мене і | серденьку | *мила*, | К далекому *небу* і серцем й очами | Мене прикувала, мов тими | цепами” [3: 288].

Мовний образ *простору* неба тісно пов’язаний із часом. Радісне, світле небо вдень: серце поета “кохає небесна музика” і він не може одірватися від *неба*, “бо знаю, як *небо* очима покину, | Душею у горі, в тумані загину...”, “Я очі на *небо*, – мені веселіше”, а у вечірню годину, вечірнє небо викликає смуток: “Чого душі становиться так смутно, | Коли дивлюся, вечірнє *небо*, на тебе? [3: 288]. Знаковими словами в цьому тексті є “вечірня година”, що вказують і на час, і на вплив неба на настрій поета. Таким чином створюються часово-просторові образи неба.

Драматичність, напруженість, сум і самотність підкреслюють вжиті дієслівні сполучення: шукати долі, ласки просити, горе втопити: “Я б *землю* покинув і в *небо* злітав | Далеко за хмари, подалі *од світу*, | *Шукать* собі долі, на горе *привіту*, | І ласки у *зірок*, у *сонця* *просить*, | У *світі* їх ясним все горе втопить” [3: 287].

Поет вдається до омоформи світу (ім. світ) – світу (дієсл. світити), якими протиставляє непривітний земний людський *світ* ласкавому, боготвореному *світу* зірок і сонця.

Так, небесний простір М. Петренка, підпорядкований ідеї праведності, святості, що є традиційним для українського фольклору.

Важливими для створення образу неба є слова *сонце* і *небо*. Освячене присутністю *сонця* і *зірок*, воно зберегло біблійне значення цих небесних об’єктів як символу святості і праведності. Структура семантики лексеми *небо* у такому контексті зумовлена його релігійним тлумаченням і реалізується у семах “світло”, “святість”, “праведність”, “справедливість”.

Отже, у символічному протиставленні *земля* – *небо* мовний образ неба уособлює добро, що робить можливим утворити однорідний поетичний ряд із лексемами *небо*, *сонце*, *зорі*, який ґрунтується на спільному символічному позначенні цими словами понять добра і праведності.

Слово *небо* у М. Петренка позначає не просто безмежний простір, воно разом із тим істота і предмет, конкретне і абстрактне, живе, рухоме й традиційно статичне: “По *небу* блакитнім очима блукаю | Тону там душею, тону там очами | Ні? Так гину в *небі*, як в лютому горі | [3: 287]; Неначе *небо* все і хмари ті | Мені схилилися на груди [3: 289]; | *Дарма* *топлю* *очі* в *крайнебо* *блакитне*: | *По ньому* *так* *пишно* *місяць* *красний* *ходе* | *І тисяча* *тисяч* *зірок* *за ним* *броде* [3: 295].

Слова *місяць*, *зірки* мають у М. Петренка антропоморфізований характер, який реалізується через дієслівне оточення: *місяць* *ходе*, *зірки* *бродять*.

Слово *небо*, яке виражає простір, є універсальним у поетичній творчості М. Петренка, насичений змістовно й емоційно.

Функціонування цього словесного образу пов'язується з асоціаціями, типовими для загальнонародного мовлення, збагачує контекст української поезії новим художнім баченням.

Просторові реалії в поезії М. Петренка “не лише аперцептують матеріальний світ, а й є важливими в тому сенсі, що через матеріальну, речову буттєвість відкривають шлях до пізнання світу нематеріального, духовного” [2: 174].

Отже, поет освоїв, на думку Шереха, новаторські досягнення романтизму – елітарність авторської позиції, сентиментально-романтичний настрій поезії, народно-пісенні імперсональні елементи і принципи у його творах найчастіше підпорядковуються суб'єктивному авторському погляду, а це вже лірика особистісно-психологічна.

Список використаної літератури

1. Гончар Олексій. Зачарований небом (романтичний світ Михайла Петренка) // Слово і час. – 1997. - №11-12. – С.21-26.
2. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Монографія. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 199с.
3. Українські поети-романтики 20-60 рр. ХІХ ст. – К., 1987.
4. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 31, – К.: Наукова думка, 1981. – С. 54-119.
5. Шамрай А.П. Харківська школа романтиків. – Харків, 1930.
6. Шерех Ю. Третя Сторожа. – К.: Дніпро, 1993.